

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده: علوم انسانی

رساله دکتری رشته: تاریخ   گرایش: اسلام

عنوان رساله:

کارکرد سیاسی - اجتماعی نهاد فتوت در سده های هفتم و هشتم هجری شرق جهان اسلام

نام دانشجو:

مجتبی گراوند

استاد راهنما:

دکتر صادق آئینه وند

استاد مشاور(اول):

دکتر سید هاشم آقاجری

استاد مشاور(دوم):

دکتر سید محمد حسین منظورالاجداد

اسفند ۱۳۹۱

باسمه تعالی

تاییدیه اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله دکتری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

بدین وسیله گواهی می شود که آقای مجتبی گراوند از رساله ی دکتری ۱۸ واحدی خود با عنوان:
کارکرد سیاسی - اجتماعی نهاد فتوت در سده های هفتم و هشتم هجری شرق جهان
اسلام در تاریخ ۹۱/۱۲/۲۲ دفاع کرده است. اعضای هیأت داوران نسخه نهایی این رساله را از نظر
فرم و محتوا بررسی کرده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه دکتری تخصصی (ph.d) تأیید می
نمایند.

امضاء	رتبه علمی	نام و نام خانوادگی	اعضای هیات داوران
	استاد	دکتر صادق آئینه وند	۱- استاد راهنمای اصلی
	استادیار	دکتر سید هاشم آقاجری	۲- استاد مشاور اول
	استادیار	دکتر سید محمد حسین منظور الاجداد	۳- استاد مشاور دوم
	استادیار	دکتر مهدی گلجان	۴- استاد ناظر
	دانشیار	دکتر شهرام یوسفی فر	۵- استاد ناظر
	دانشیار	دکتر صالح پرگاری	۶- استاد ناظر
	دانشیار	دکتر فاطمه جان احمدی	۷- استاد ناظر
	استادیار	دکتر مهدی گلجان	۸- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی

آیین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهش‌های علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرح‌های تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده ۱- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجو مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب، نرم افزار و یا آثار ویژه (اثری هنری مانند فیلم، عکس، نقاشی و نمایشنامه) حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آئین نامه های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این آیین‌نامه در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۸۷/۴/۱ در شورای پژوهشی و در تاریخ ۸۷/۴/۲۳ در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ ۸۷/۷/۱۵ شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

«اینجانب مجتبی گراوند دانشجوی رشته تاریخ اسلام ورودی سال تحصیلی ۱۳۸۷ مقطع دکتری دانشکده علوم انسانی متعهد می شوم کلیه نکات مندرج در آئین نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی دانشگاه تربیت مدرس را در انتشار یافته های علمی مستخرج از رساله تحصیلی خود رعایت نمایم. در صورت تخلف از مفاد آئین نامه فوق الاشعار به دانشگاه وکالت و نمایندگی می دهم که از طرف اینجانب نسبت به لغو امتیاز اختراع بنام بنده و یا هر گونه امتیاز دیگر و تغییر آن به نام دانشگاه اقدام نماید. ضمناً نسبت به جبران فوری ضرر و زیان حاصله بر اساس برآورد دانشگاه اقدام خواهم نمود و بدینوسیله حق هر گونه اعتراض را از خود سلب نمودم»

امضا: .....
تاریخ: .....

۱۳۸۷/۲/۲۲

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد/ رساله دکتری نگارنده در رشته تاریخ اسلام است که در سال ۱۳۹۱ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی جناب آقای دکتر صادق آئینه وند، مشاوره جناب آقای دکتر سید هاشم آقاجری و مشاوره جناب آقای دکتر سید محمد حسین منظورالاجداد از آن دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده ۶: اینجانب مجتبی گراوند دانشجوی رشته تاریخ اسلام مقطع دکتری تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: مجتبی گراوند

تاریخ و امضا:

۹۲/۲/۲۲

تقدیم به:

* رسول گرامی اسلام، حضرت محمد (ص)، سرچشمه ی جوانمردی و سید جوانمردان.

* اسوهی عدالت، اخلاق، عقلانیت و عرفان؛ امام علی (ع)، مظهر کامل جوانمردی و الگوی جوانمردان: «لا فتی آلا علی».

و دیگر ائمه‌ی اطهار علیهم السلام که در فتوت و جوانمردی؛ گوی سبقت را از دیگران ربوده و در صف اول تاریخ اسلام قرار دارند.

* شهیدان، ایثارگران، پهلوانان و جوانمردان وطن عزیز و سرافرازم ایران اسلامی.

تقدیر و تشکر:

نویسنده نخست از پروردگار عالمیان، معبود یگانه و بی همتا، حضرت حقّ - جلّ جلاله - سپاسگزاری می کند و او را ستایش می گوید که بخشی از عمر و جوانی اش در جستجوی مفهوم و کارکرد جوانمردی گذشته است. سپس مراتب امتنان و سپاس خود را به همه ی عزیزانی که به گونه ای در تدوین و نگارش رساله ی حاضر نویسنده را یاری رسانده اند، ابراز می دارد:

نخست پدرِ زحمت کش و مادرِ نیکو خصال را سپاس می گویم که هستی من از هستی آنان و زبان و قلمم در ادای سپاس به آنان ناتوان است. بر دستان پینه بسته و پر از مهر و محبت آن ها، بوسه ی عشق و ارادت می زنم. همچنین از همسر فرزانه، دانش دوست و مهربانم تشکر و قدردانی می کنم.

از استاد دانشمند و بزرگوام، آقای دکتر صادق آئینه وند، صمیمانه تشکر و قدردانی می کنم که این رساله تحت حمایت و راهنمایی آن فرزانه ی کم نظیرِ خوش خُلقِ فرشته خوی، بوده است. از استادان دانشمند و بزرگوام، آقایان دکتر سید هاشم آقاجری و دکتر سید محمد حسین منظور الاجداد که در این رساله مشاور و یاور نویسنده بوده اند، و از آقایان دکتر صالح پرگاری، دکتر شهرام یوسفی فر، دکتر مهدی گلجان و سرکار خانم دکتر فاطمه جان احمدی که زحمت داوری این رساله را متقبل شدند، صمیمانه متشکرم و از درگاه خداوند متعال خواهان توفیق روزافزون و تندرستی برای آن بزرگواران هستم. همچنین نویسنده از کسانی که پیش از او درباره ی فتوّت به هر روش و شیوه ای قلم فرسایی کرده اند و مسلماً فضل تقدم دارند تشکر می کند و خود را وامدار آنان می داند.

چکیده:

در تاریخ اسلام، فتوت و جوانمردی به عنوان یک نظام اخلاقی و در یک تحلیل همه جانبه به دو شاخه‌ی عملی (فردی و اجتماعی) و نظری (تدوین و نگارش فتوت نامه‌ها و رسائل) تقسیم می‌شود. علی‌رغم این که فتوت ریشه در تاریخ پیش از اسلام دارد اما در عصر اسلامی با توجه به مقتضیات زمان و مکان، دارای مفهومی سیال بوده و عناوین، کارکردها و گفتمان‌های مختلفی داشته است؛ بنا بر عللی همچون اهتمام دین اسلام به فتوت از جنبه‌های درون و برون دینی، نابسامانی‌های سیاسی و تضادهای اجتماعی تداوم و گسترش بیشتری یافت تا جایی که در قرن ششم هجری قمری به یک نهاد سیاسی با اهداف و نتایج مختلف تبدیل شد. فتوت طی قرون هفتم و هشتم هجری قمری و با وجود تحول سیاسی حاصل از سقوط خلافت عباسی، و بنا بر عللی همچون حملات مغول، خسارات و آشفتگی‌های ناشی از آن، تسامح و تساهل مغولان و تلاش گروه‌های مختلف برای حفظ موجودیت سیاسی و اجتماعی در سه شاخه‌ی فتوت صوفیانه، سیفی یا پهلوانی و اصنافی در مناطقی از ایران و آناتولی در قالب کارکرد دوگانه‌ی نهاد و نهضت تداوم و گسترش بیشتری یافت. در این دوران جنبه‌ی اخلاقی فتوت بر جنبه‌ی سیاسی آن غلبه پیدا کرد تا جایی که فتوت نامه‌های زیادی تدوین و نگاشته شد؛ به همین دلیل با گسترش کارکرد سیاسی - اجتماعی فتوت در ساحت اجتماع، گروه‌های مختلفی همچون: صوفیان، پهلوانان، شیعیان و اصناف متناسب با اهداف و اعتقادات خود از الگوهای اخلاقی فتوت، بهره گرفته و به لحاظ نظری و عملی بر آن اثر گذاشتند تا جایی که هر کدام از آنها با گرایش‌های مذهبی و وجوه اشتراک و تمایز، فتوت و گفتمان خاص خود را داشت. با توجه به اهمیت موضوع، این رساله با روش توصیفی - تحلیلی به بررسی کارکرد سیاسی - اجتماعی نهاد فتوت در سده‌های هفتم و هشتم هجری شرق جهان اسلام، پرداخته و نتایج آن در قالب چهار فصل ارائه گردیده است.

واژگان کلیدی: فتوت، فتوت‌نامه، ایران، آناتولی، تصوف، تشیع، اصناف.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱.....	فصل اول: مقدمه و کلیات تحقیق
۲.....	۱-۱ مقدمه
۶.....	۲-۱ تعریف مسأله
۷.....	۳-۱ سؤالات تحقیق
۷.....	۴-۱ فرضیات تحقیق
۸.....	۵-۱ ضرورت و اهمیت تحقیق
۹.....	۶-۱ اهداف تحقیق
۱۰.....	۷-۱ روش تحقیق
۱۰.....	۸-۱ مشکلات تحقیق
۱۱.....	۹-۱ سازماندهی بحث
۱۲.....	۱۰-۱ تاریخچه و جنبه های نو آوری موضوع
۱۳.....	۱۱-۱ معرفی منابع و نقد گزیده ی آن ها
۱۴.....	۱-۱۱-۱ فتوٰت نامه ها
۴۱.....	۲-۱۱-۱ منابع عرفانی و صوفیانه
۴۴.....	۱-۲-۱۱-۱ مناقب نامه ها
۴۷.....	۲-۲-۱۱-۱ متون منظوم و منثور

۵۷	.....۱-۱۱-۳ متون ادبی و اخلاق
۵۹	.....۱-۱۱-۵ منابع تاریخی
۷۱	.....۱-۱۱-۶ سفرنامه ها
۷۲	.....۱-۱۱-۷ تحقیقات و مطالعات
۸۲	.....۱-۱۱-۸ تعاریف و مفاهیم
۹۰	فصل دوم: کلیاتی درباره ی فتوّت و جوانمردی؛ تبارشناسی و خاستگاه آن پیش از اسلام.....
۹۱	.....۱-۲ واژه شناسی فتوّت و جوانمردی
۹۷	.....۱-۱-۱ فتوّت از منظر فتوّت نامه نویسان و صوفیان
۱۲۱	.....۲-۲ فتوّت و جوانمردی در ایران پیش از اسلام
۱۶۷	.....۳-۲ فتوّت و جوانمردی در میان اعراب پیش از اسلام
۱۸۲	فصل سوم: تداوم و گسترش فتوّت پس از اسلام تا قرن هفتم هجری قمری.....
۱۸۵	.....۱-۳ اهتمام دین اسلام به فتوّت
۱۸۶	.....۱-۱-۳ فتوّت از نگاه درون دینی
۱۹۴	.....۲-۱-۳ فتوّت از نگاه برون دینی
۲۲۵	.....۲-۳ اختلاف طبقاتی و آشفتگی سیاسی
۲۳۰	.....۱-۲-۳ فتوّت و عیّاری در ایران
۲۴۴	.....۲-۲-۳ فتوّت و عیّاری در بغداد و شام
۲۵۵	.....۳-۲-۳ فتوت در مصر

فصل چهارم: کارکرد سیاسی - اجتماعی نهاد فتوت در سده های هفتم و هشتم هجری شرق جهان

اسلام.....	۲۶۲
۱-۴ علل تداوم و گسترش فتوت پس از حمله ی مغول.....	۲۶۳
۱-۱-۴ حملات مغولان: خسارات، آشفته گی ها و نتایج حاصل از آن.....	۲۶۳
۲-۱-۴ تسامح و تساهل مذهبی مغولان و ایلخانان.....	۲۷۸
۳-۱-۴ تلاش و تکاپوی اهل فتوت جهت حفظ موجودیت سیاسی و اجتماعی.....	۲۹۱
۱-۳-۱-۴ فتوتِ صوفیانه در ایران.....	۲۹۲
۲-۳-۱-۴ فتوتِ سیفی و پهلوانی در ایران.....	۳۳۶
۳-۳-۱-۴ فتوتِ اصنافی در ایران.....	۳۴۷
۱-۲-۴ فتوت و اخوت در آنا تولی.....	۳۸۹
۱-۲-۴ فتوتِ سیفی در آنا تولی.....	۳۹۱
۲-۱-۲-۴ فتوتِ صوفیانه در آنا تولی.....	۴۰۸
۳-۱-۲-۴ فتوتِ اصنافی در آنا تولی.....	۴۳۶
نتیجه گیری.....	۴۵۵
فهرست منابع و مأخذ.....	۴۶۵
چکیده انگلیسی.....	۴۹۵

فصل اول: مقدمه و کلیات تحقیق

ای نام تو بهترین سر آغاز

بی نام تو نامه کی کنم باز

ای یاد تو مونس روانم

جز نام تو نیست بر زبانم

«جوانمردی دریایی است به سه چشمه: یکی سخاوت، دوم شفقت بر خلق، سوم بی نیازی از خلق و نیازمندی به

حق»

(خرقانی، ۱۳۹۰: ۱۱۰)

۱-۱- مقدمه

در تاریخ اسلام، بخش قابل توجهی از فرهنگ مسلمانان را پدیده ای به نام فتوت و جوانمردی تشکیل می دهد که در هر دوره ای بنا بر مقتضیات زمان و مکان؛ اشکال، کارکردها و گفتمان های مختلفی داشته است. به طور خلاصه، اساس فتوت و جوانمردی را خصایلی اخلاقی همچون؛ صفا، وفا و سخا تشکیل می دهد که این صفات، در وجود کسی مؤکد نخواهد شد مگر آن که از فضایل و خصایل اخلاقی بهره ای وسیع داشته باشد و نگرشی عالی و متعالی نسبت به هستی کسب کند و محبت را همچون بزرگ ترین ودیعه و وامی که از طرف خداوند متعال به قلب انسان اهدا شده، پذیرا شود. جوانمردان در حقیقت عامل به فرمایش رسول گرامی اسلام حضرت محمد (ص) هستند که فرموده است: «خلق همگی عیال و خانواده‌ی خداست و محبوب ترین مردم کسانی هستند که نسبت به بندگان خدا دوست دار و مهربان باشند» (همدانی، ۱۳۸۲: ۳۴۹). معمولاً انسان در مسیر زندگی خود همواره با دو راه روبرو گردیده است که ماندگاری انسان مشروط به انتخاب راه و شیوه ی او در زندگی است؛ راهی به سوی خودخواهی و منافع شخصی و راهی به سوی دیگر خواهی و منفعت رسانی به دیگران. کسانی که راه دوم را انتخاب نموده اند، به هر نام و عنوانی که خوانده شوند در

بسیاری از اصول با یکدیگر برابری داشته و شباهت میان آن‌ها در حقیقت توافق آنان در مسیر خیر رسانی به دیگران است. زندگی این افراد آراسته به خصایص ویژه‌ای است؛ خصوصیت‌هایی که اخلاق فردی و اجتماعی آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

شاید این پرسش مطرح شود که مناسبت اصول جوانمردی با دوران ما چیست؟ و کدام بخش از قواعد و اصول آن می‌تواند مساعدتی به انسان امروز نماید یا حاجتی از انسان را رفع کند؟ در پاسخ به موارد متعددی می‌توان اشاره کرد که یکی از جنبه‌های آن تربیت روحی و اخلاقی انسان در روزگار مدرن است. زیرا فتوت و جوانمردی؛ واجد یک نظام اخلاقی مستحکم است که می‌تواند پاسخگوی برخی از نیازهای اخلاقی و اجتماعی در روزگار ما باشد. بسیاری از آموزه‌ها و حکایات جوانمردان، می‌تواند بخش پنهان و از یاد رفته‌ی فضایل انسانی را همچون نوع دوستی، گذشت، فروتنی، توجه به امور خیریه و احوال افتادگان و محرومان و مصیبت زدگان و در راه ماندگان و بی‌سرپرستان و ده‌ها مسأله و صفت مثبت و ارزشمند دیگر که هر یک به تنهایی می‌تواند تحسین و رضایت فاعل و ناظر این صفات و اعمال را موجب شود، در وجود ما احیا کند که نتیجه‌ی آن نوعی آرامش روانی و درونی است؛ امری که قدامت از آن به رضا، اطمینان نفس و آرامش وجدان تعبیر کرده‌اند و امروزیان با عناوین ثبات روحی، حفظ تعادل زندگی و تنظیم سلامت روانی از آن نام می‌برند. بر همین اساس به نظر می‌رسد که می‌توان با اتکا به بن‌مایه‌های اخلاقی فتوت و با فهم و درک امروزی و انطباق با آن؛ در جهان امروز، هویت مند و مفتخر و سرافراز زندگی کرد و فرهنگ جوانمردی را به عنوان شاخصه‌ی اخلاق ملی و میراث اسلامی به دیگران هدیه کرد.

بنابراین یکی از موضوعات زیبا و مهم در تاریخ اسلام؛ بررسی و تحلیل کارکرد سیاسی-اجتماعی آیین فتوت است که به عنوان یک خصلت ارزشمند، مورد نیاز جامعه‌ی بشری بوده و مورد تأیید عقل و عرف، ادیان الهی و کتب آسمانی به ویژه قرآن کریم می‌باشد تا جایی که در سیره‌ی پیامبران بزرگ الهی، ائمه‌ی اطهار علیهم السلام و صالحان نمود عملی یافته است. به همین دلیل در طول تاریخ اسلام، اهل فتوت در لیست نیک نامان و نیکوکاران قرار گرفته‌اند و هنوز هم مورد مدح و ستایش بوده و از قهرمانان سرافراز جوامع بشری به شمار

می‌روند به طوری که چهره‌ی محبوب قصه‌ها و حکایات، زینت بخش دیوان شاعران، سوژه‌ی فیلم‌سازان، طالبان معنویت و انگیزه‌ی حماسه‌سرایان و سر مشق ایثارگران و خدمت‌گذاران می‌باشند. علی‌رغم اینکه اخیراً این موضوع مورد توجه برخی از محققین و کارشناسان قرار گرفته است اما آنچه درباره‌ی این موضوع انجام شده است به اندازه‌ی اهمیت آن در سرنوشت فردی و اجتماعی مسلمانان و ایرانیان نیست و امید است که مرکز توجه محققین و متخصصین علوم مختلف قرار گیرد تا ابعاد تأثیر گذاری آن در زندگی فردی و اجتماعی گذشته، امروز و آینده‌ی ایرانیان بیشتر آشکار شود. با این اوصاف گمان نمی‌شود بیش از این ضرورتی در توضیح اهمیت موضوع و توجیه نگارش این رساله وجود داشته باشد جز آن که شمه‌ای از ماجرا و محتوای این دفتر بازگو شود که خود حکایتی شنیدنی است.

شایان ذکر است که فتوت و جوانمردی در طول تاریخ به عنوان یک فرهنگ و روش مطلوب انسانی و الهی در خدمت رسانی و خدمت‌گذاری به انسان‌های نیازمند و مظلوم، در بیشتر جوامع انسانی وجود داشته و دارد اما به عنوان یک جریان فکری و اجتماعی؛ می‌تواند در زمان‌های مختلف و متناسب با مقتضیات و شرایط؛ با شدت و ضعف، ظهور و بروز یابد. به طوری که ممکن است در این آیین گروهی به دروغ خود را به آن منتسب کرده باشند و آن را وسیله‌ی رسیدن به هدف‌های جاه طلبانه‌ی خویش قرار داده باشند؛ به طوری که این امر گاهی اتفاق افتاده است ولی باید حساب جوانمردان اصیل را از آن‌ها جدا دانست.

از آنجا که در تاریخ اسلام، گروه‌های مختلفی وارد آیین فتوت و جوانمردی شده‌اند، نشانه‌هایی از این آیین را در میان مردم و اقشار مختلف جامعه می‌توان مشاهده کرد. به طوری که فتوت نام‌هایی جهت گسترش و نهادینه کردن اصول و مبانی فتوت نگاشته شده است. اما تا هنگامی که نسخه‌های خطی فتوت نام‌ها - که به سه زبان فارسی و عربی و ترکی نوشته شده است - تصحیح و منتشر نشود، نمی‌توان تحقیق و تألیف کاملی درباره‌ی فتوت عرضه داشت. اگر این سخن را بپذیریم که فولکلور؛ فرهنگ و ادبیات عامه‌ی مردم است که از گذشتگان به صورت مکتوب به جای مانده است، فتوت نام‌ها نیز بخشی از این فولکلور را تشکیل می‌دهند. در حقیقت آن‌ها تا حدی نمودار فرهنگ و تمدن نیاکان ما هستند و آداب، رسوم و اعتقادات طبقه‌ی عامه‌ی

مردم را در اعصار گذشته همچون: همواره خدا را به یاد داشتن، نظم و دقت در اجرای قوانین و آداب صنفی، رعایت حقوق دیگران و ادای احترام به پیش کسوتان و... نشان می‌دهند. بنابراین بازخوانی و فهم امروزین از نقش جوانمردی و مبانی علمی و نظری حاکم بر آن؛ شاید قدمی در جهت احیای اخلاق اجتماعی بر اساس میراث تاریخی و فرهنگ اسلامی ما باشد. به همین دلیل نگارنده بر آن بوده است که تا حد بضاعت قدمی کوچک در راه بازشناسی سنت جوانمردی و معرفی آن بردارد و اهمیت آن را گوشزد کند.

همان گونه که عنوان رساله ی حاضر نشان می دهد، آنچه مد نظر است شاخصه ها و کارکردهای عمده ی فتوت و جوانمردی در سده های هفتم و هشتم هجری قمری است. اما جهت درک و تبیین بهتر، پیش از پرداختن به اصل موضوع، از ارائه ی مقدماتی گریز و گزیری نبود که نگارنده کوشیده است به قدر طاقت به آن ها بپردازد. در این پژوهش سعی شده است که فتوت در شرق و غرب عالم اسلام به مثابه پدیده ای عام و فراگیر مورد بررسی قرار گیرد، زیرا پرداختن به قسمتی از قلمرو اسلامی بدون توجه به مناطق دیگر، هر پژوهشی را ناکامل جلوه خواهد داد. این رویه در این نوشته مورد توجه قرار گرفته و سعی شده که در آن فتوت را در مناطق مختلف عالم اسلامی مورد بررسی و کنکاش قرار دهد؛ یعنی نوعی نگاه چند وجهی به موضوع جوانمردی و ارائه ی حجم مفیدی از اطلاعات ضروری و حاشیه ای و تاریخی برای برقراری ارتباط با این موضوع مهم، داشته است. به عبارت دیگر محدوده ی مکانی این پژوهش؛ ایران و سرزمین آناتولی، بین النهرین تا سرحدات شامات و مصر از غرب و در شرق سیستان و شمال شرقی آن یعنی تمامی خراسان بزرگ و بخش هایی از ماوراءالنهر را شامل گردیده است. البته سطح کمی و کیفی مطالب یکسان نیست و می تواند موضوع نقد و تذکر منتقدان با انصاف باشد، اما اطلاعات مفید و ارزشمندی که برای خوانندگان - اعم از متخصص و علاقه مند و عمومی - ارائه می کند، ارزشمند و مؤثر است. هر مطلب را می توان به تنهایی خواند یا مأخذ پژوهش قرار داد و نیز می توان با اطلاعات تکمیلی در بخش ها و سر فصل های دیگر کامل کرد که به نظر نگارنده این مزیتی برای آن به حساب می آید و از یک نواختی و کندی ضرباهنگ اثری با این حجم می کاهد که در این باره قضاوت را به خوانندگان عزیز واگذار می کند. نکته ی دیگر این که نگاه از چشم انداز

علوم مختلف چون فلسفه ی اخلاق، تاریخ، فلسفه ی تاریخ، اسطوره شناسی، روان شناسی فردی و اجتماعی، ادبیات و فرهنگ عامه به موضوع فتوت؛ می تواند در فهم دقیق و عمیق این جریان ریشه دار اجتماعی و فرهنگی نقش به سزایی ایفا کند.

صرف نظر از ابعاد و جوانب تاریخی که البته هر پژوهشی واجد آن است، آنچه برای نگارنده (و شاید هم برای دانشجوی علوم انسانی) اهمیت دارد، وجوه و ابعاد اخلاقی- دینی فتوت در طول عمر طولانی آن است که ایثار، فداکاری، مهمان نوازی، شجاعت، راست گویی، سخاوت، مردانگی و بسیاری دیگر از این دست خصلت ها از ذاتیات آن به شمار می رود، زیرا در هر برهه از تاریخ و در هر لباس و کسوتی و با هر نام و عنوانی که فتوت و جوانمردی را بنگریم این عناصر را کمابیش مشاهده خواهیم کرد.

در پایان باید گفت که نویسنده به هیچ وجه ادعای آن را ندارد که این تحقیق کامل و از عیب و نقص مبرا است، زیرا انسان کامل نیستم اما خوشحالم که در حدّ توان خود عاشقانه در خدمت‌گزاری به فرهنگ و تمدن ارزنده‌ی جهان اسلام کوشیده‌ام و البته این شاهکار نیست، شاهکار آن است که آدمی در زندگی و در رفتار با دیگران جوانمرد باشد و الحمد لله اولاً و آخراً.

۱-۲- تعریف مسأله:

در عصر اسلامی تعدادی نهاد مردمی و مدنی وجود داشته است که هر کدام از آن ها شایسته ی مطالعه و بررسی است؛ از نمونه های چنین نهادهایی؛ اصناف و تشکیلات سیاسی- اجتماعی نظیر گروه های فتوت بودند. از میان جریان های فکری- اعتقادی، فتوت یا جوانمردی در میان اقوام مختلف به گونه ای تجلی یافته است که اهداف آن مورد توجه و احترام جوامع مختلف بوده است. بنابراین فتوت در گستره ی تاریخ با اسامی و اشکال مختلف، بنا به شرایط خاص و اقتضائات محیط زندگی، در اجتماع خودنمایی کرده است تا جایی که توجه اهل نظر و صاحبان دانش را به خود جلب کرده است. فتوت به عنوان پدیده ای تأثیر گذار در تاریخ اسلام و بررسی کارکرد آن در میان مسلمانان به عنوان یک طریقه ی برگزیده، در بردارنده ی بخشی از تاریخ سیاسی و زندگی اجتماعی جوامع مسلمان است. درباره ی معنی و مفهوم فتوت سخنان بسیاری گفته شده

است که خود مجموعه‌ای از نظریات را شامل می‌گردد. فتوت بر پاره‌ای از فضائل اخلاقی که اهم آن‌ها صفا، وفا و سخا است اطلاق می‌شود و دارنده‌ی این اوصاف بدین فضائل از دیگران متمایز می‌گردد. در تاریخ اسلام، فتوت؛ یک جریان نخبه‌گرا و محدود به محافل خاص شهری است و عمدتاً یک صفت اخلاقی است اما در قرن هفتم هجری و بعد از حمله‌ی مغول مشاهده می‌کنیم این جریان از محدوده‌ی نخبگان خارج شده و توده‌ای و فراگیر می‌شود سپس به یک جریان اخلاقی - سیاسی تبدیل گشته و در بسیاری از جنبش‌ها می‌توان حضور فتیان را دید.

مسئله تحقیق این است که نخست روشن گردد جریان سیاسی - اجتماعی فتوت، موجودیت و نقطه‌ی اتکا خودش را قبل و بعد از دوره‌ی مغول در رابطه‌ی بین حکومت‌ها و جامعه از کجا می‌گرفته و خاستگاه و پایگاه اجتماعی آن کجا بوده است. به دیگر سخن در یابیم نقطه‌ی اتکا فتوت، حکومت‌ها بودند یا جامعه. دوم این که روشن گردد چه علل و عواملی باعث می‌شود فتوت علی‌رغم تحول سیاسی در قرن هفتم، نه تنها ضعیف‌تر نشده بلکه گسترش و تداوم پیدا کند. در این پژوهش سعی بر این است که به بررسی موضوع «کارکرد سیاسی - اجتماعی نهاد فتوت در سده‌های هفتم و هشتم هجری شرق جهان اسلام» پرداخته شود.

۳-۱- سوالات تحقیق:

۱- عوامل تداوم و رشد فتوت در سده‌های هفتم و هشتم هجری کدام‌اند؟

۲- عوامل عینی و ذهنی چه تأثیراتی بر فتوت داشته‌اند؟

۳- کارکردهای سیاسی - اجتماعی فتوت، در سده‌های هفتم و هشتم هجری کدام‌اند؟

۴-۱- فرضیات تحقیق:

۱- عوامل تداوم و رشد فتوت در سده‌های هفتم و هشتم هجری عبارت‌اند از: علی‌رغم تحول سیاسی، این جریان متکی به متن جامعه بوده است. همچنین خسارات و آشفتگی‌های ناشی از حملات مغول، تلاش برای تداوم و تکاپو برای حفظ موجودیت اقتصادی و اجتماعی و تسامح کلی مغولان که هموارکننده‌ی راه بود، در این زمینه نقش مهمی داشته‌اند.

۲- فتوت به لحاظ ذهنی و ایدئولوژی از تشیع و تصوف متأثر شده و از جهت عینی در ارتباط با گروه های اصناف و پیشه‌وران بوده است و نحوه ی تشکیلات آن ها معمولاً در قالب «فتوت نامه ها» نگاشته شده است.

۳- فتوت بر حسب مقتضیات زمان و مکان، اشکال و کارکرد گوناگونی یافته است؛ در یک دوره به نهاد و در دوره ای دیگر به نهضت تبدیل شده است.

۱-۵- ضرورت و اهمیت تحقیق:

جوانمردی، پهلوانی و خاطرات باز مانده از جماعات منتسب به آن ها، شبکه ای از مفاهیم را در ذهنیت تاریخی سامان داده که بخشی از تار و پود هویت انسانی است که پژوهش در زمینه ی آن ها باعث افق های تازه ای در مطالعات مرتبط با این بخش از تاریخ فرهنگی و اجتماعی خواهد بود. بر همین اساس یکی از ارکان اساسی تاریخ سیاسی و اجتماعی جهان اسلام، مطالعه و بررسی نقش فنیان و جوانمردان است؛ زیرا این گروه با کنش‌ها و واکنش‌های متقابل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی اثرات قابل توجهی بر جای گذاشته‌اند. به دیگر سخن در میان مسلک‌های گوناگون فکری و عقیدتی، فنیان یا جوانمردان در فواصل گذر و مقاطع انتقال قدرت از دسته ای به دسته ی دیگر نقشی بنیادین ایفا نموده و در جار و جنجال های مربوط به حیطة و قلمرو فرمانروایی و نظام بخشیدن به کیان سیاسی یا دینی از نفوذی عمده برخوردار بوده اند. همچنین آن ها گاهی متصدی وظایف خطیر سیاسی، اجتماعی و اداری گردیده و دارای چارچوب اصول اخلاقی، سازمان و تشکیلات مشخص و مرام نامه ی مردمی بوده اند. به همین دلیل در فرهنگ و تمدن پر افتخار اسلام و ایران، جمعی از وارستگان که دل به معارف غنی اسلامی سپرده بودند، در صدر مروّت نشستند و عقد فتوت بستند تا خلق را به دست و زبان خویش مرنجانند و خویشان را در این جهان از جمیع جهانیان فروتر شناسند؛ هرچه دارند، به سخا، از هیچ‌کس وا ندارند؛ سینه از کبر و کینه پاکیزه سازند؛ و هم با خلق و هم با خدا وفا نگه دارند. بنابراین فتوت در میان ایرانیان و اعراب با داشتن سابقه ای کهن و معانی متعدد وارد متون مختلف فارسی و عربی شده و تا حدّی با تسری یافتن در دنیای ادب و نگاشتن چندین کتاب و رساله در این باب، جایگاهی والا کسب نموده است؛ آن سان که عنایت اکابر اهل نظر و صاحبان دانش را به خود معطوف داشته

است. ارزش این رساله‌ها علاوه بر این که تقریباً به زندگی فردی و اجتماعی در جوامع شهری اختصاص دارند در این است که تشکیلات سازمانی مردم شهرها را در طی قرون متمادی به تصویر می‌کشند؛ لذا برای مطالعات تاریخی و جامعه‌شناسی، از اهمیت به سزایی برخوردارند. مهم‌ترین بهره و استفاده‌ای که می‌توان از فتوت نامه‌ها برد، آشنایی با آداب اجتماعی و اصطلاحات رایج در میان جوانمردان است. این آداب علاوه بر اصول اخلاقی شامل تمرین‌های بدنی، جامه‌ی عیاری و جوانمردی، سلاح و ابزار عیاری، مراتب عیاری، مکان تجمع، آداب عضویت و سوگند خوردن و... می‌باشد. با وجود زوال یافتن تشکیلات فتوت، تأثیرات آن بر اخلاق و فرهنگ جمع‌گیری از مردم جهان به ویژه مسلمانان هم چنان به قوت خویش باقی مانده و در آثار ادبی، دینی، اخلاقی و عرفانی تأثیر وافر و گذاشته است تا حدی که فهم و درک بسیاری از بخش‌ها و مطالب این آثار جز با شناخت نهضت فتوت و آشنایی با مصطلحات و مقاصد فتیان، امکان‌پذیر نیست و در نتیجه نیاز به پژوهش‌هایی در این زمینه دارد. در واقع آنچه تحقیق و پژوهش ما را در مورد فتوت ضروری می‌نمود، نه کمبود منابع، بلکه نبود پژوهشی همه‌جانبه در مورد این پدیده است. بی‌گمان تحقیقات فراوانی در مورد فتوت صورت گرفته است که یا از سوی نویسندگان ایرانی یا عرب و یا مستشرقان بوده که هر کدام دارای مزایای فراوان و هم‌زمان کاستی‌های بسیاری بوده‌اند. بنابراین ضرورت‌هایی که موجبات پژوهش را ایجاب می‌کند این است که متأسفانه اولاً همه‌ی فتوت‌نامه‌ها به صورت تحلیلی در دایره و قید تحقیق و بررسی قرار نگرفته و علی‌رغم تلاش منفرد و پژوهش بسیاری از محققان، هنوز زمینه‌ی شناخت بنیادی تاریخ اجتماعی جهان اسلام فراهم نشده و کمتر کار گروهی، تصنیف و تألیف گردیده است. ثانیاً تا کنون هیچ پژوهشی درباره‌ی فتوت در سده‌های هفتم و هشتم هجری شرق جهان اسلام، صورت نپذیرفته است. بدین روی پاسخ‌دهی به مجالات مذکور ضروری می‌نمود تا به این موضوع پرداخته شود.

۱-۶- اهداف تحقیق:

- ۱- تحلیل و توصیف تبارشناسی فکری - ایدئولوژی فتوت و جوانمردی.
- ۲- تحلیل مبانی نظری فتوت و علل تداوم و گسترش آن در تاریخ اسلام.